

Думкозлочин, знаряддя чи остання соломинка? Релігія і (анти)утопії

ОЛЬГА ГЕРАСИМЕНКО

28 ЖОВТНЯ 2021

Стосунки релігії з художніми творами в жанрі утопії та антиутопії (межа між якими тонка й часто залежить хіба від того, як конкретний читач сприймає описані реалії) ніколи не прості, але завжди цікаві. Автори пропонують найрізноманітніші інтерпретації віри: від інструменту поневолення до наріжного каменя, на якому стоїть світ.

Фото: Sergio Ibanez

Часто релігія і Церква постають як елементи, чи несумісні з описаним у тексті суспільно-політичним ладом, чи й ворожі йому. Так відбувається, наприклад, у романі Роберта Г'ю Бенсона «Володар світу» (1907), де зображено часи панування світського гуманізму, атеїзму і марксизму, за допомогою яких антихрист намагається підкорити людство. Світ розділений на три блоки, які постійно воюють між собою, а з християнських конфесій залишився лише католицизм. Спочатку Церкву не сприймають як ворога, хоч і вважають перешкодою на шляху до побудови нового світового порядку, однак згодом зашморг на шиї католицизму затягується, аж доки перед людьми не постає вибір: зректися Бога або бути знищеними фізично. Цікаво, що в романі, написаному понад століття тому, Бенсон передбачив низку речей, які сьогодні стали частиною реальності: глобалізацію, евтаназію, аналоги Європарламенту і Європейського Союзу тощо. Обернений приклад — феміністична антиутопія Марґарет Етвуд «Оповідь служниці» (1985), де патріархальне суспільство, що вважає жінок лише інструментами для продовження роду, стоїть на засадах радикального релігійного консерватизму.

Утім, далеко не кожен антиутопійний твір демонструє відкрите протистояння суспільства та релігії. Джордж Орвелл, автор чи не найвідомішої антиутопії «1984» (1948), побіжно згадує релігію як щось, що існувало колись давно та практично стерлося з людської пам'яті. У колишній Англії залишилося чимало церковних будівель, однак вони втратили первісну функцію — людям уже й складно згадати, якою вона була:

— *Колись це була церква. Називалася храмом святого Климента Данського. [...]*

— *Я не знав, що це була церква.*

— *Їх чимало залишилося, хоч тепер вони пристосовані для інших потреб.*

Пряких згадок про релігію не видно в романі Євгенія Замятіна «Ми» (1920), що описує суспільство, засноване на абсолютному саєнтизмі й відкиданні фантазії; людина тут не має права на особистість і на почуття, бо вона — лише гвинтик у державному механізмі, іменем якому слугує набір із літери й кількох цифр. Так само про релігію не йдеться в романі Карін Боє «Каллокаїн» (1940), що перегукується з твором Замятіна: людина там так само нічого не варта як особистість, вона — лише робочий ресурс, який контролюють за допомогою сироватки правди. Замість релігії в цих творах фігурують культу, у яких немає нічого надприродного й містичного: у Замятіна це «благодійне ярмо розуму», втілене в особі диктатора-Благодійника, у Боє — Всесвітня держава та її неустанный розвиток.

Ентоні Берджес, вихований у католицизмі, 1962 року видав роман «Спрагле сім'я», у якому змальований світ, що страждає від перенаселення та нестачі ресурсів. Задля боротьби з перенаселенням влада пропагує гомосексуальність як норму і благо. Гетеросексуальним сім'ям дозволено лише одні пологи — подальші вагітності заборонені, навіть якщо дитина померла. Віру в Бога вважають атавізмом, властивим невеличкій групі маргіналів. Біблія — це «давня релігійна книга, повна непристойностей. Там сказано, що марнування сімені — великий гріх і що, якщо Бог вас любить, Він наповнить ваш дім дітьми». У Берджеса доволі оригінальний погляд на суспільний порядок: якщо більшість утопій чи антиутопій зображує світ, законсервований на певній точці розвитку, то в світі «Спраглого сімені» панує концепція штучної циклічності історії. На зміну одна одній послідовно приходять три фази: Пелфаза (названа на честь Пелагія, засновника єретичного руху, що відкидав первородний гріх), Інтерфаза (проміжна, під час якої влада запроваджує тоталітарний режим, розчарувавшись у здатності населення бути справді добрим) і Гусфаза (на честь святого Августина, що вважав людину враженою гріхом за природою; ця фаза песимізму щодо людської природи покликана зрештою привести людей до розвитку оптимізму, а відтак — до відновлення пелагіанства).

Роман Стівена Кінга «Переслідуваний» (1982) описує США майбутнього як країну з уцент розваленою економікою, поглинуту невіглаством і насильством — наприклад, великою

популярністю тут користується телевізійне реаліті-шоу, учасник якого протягом місяця мусить ховатися від професійних убивць. Головний герой наважується взяти участь у шоу, щоб заробити на лікування дитини, і маскується під підсліпуватого католицького священника, бо так не привертатиме серйозної уваги. Кінг пише про часи, «коли закон нерідко виправдовував убивство, коли в Єгипті та Південній Америці тривала бактеріологічна війна, а в штаті Невада діяв горезвісний закон про обов'язкові аборти. Дев'яностошестирічного папу римського сприймали як старого буркуна, а про слиняві едикти, якими він намагався впливати на події, повідомляли в кінці вечірнього випуску новин задля розваги». Релігію та Церкву тут не переслідують, їх просто перестали сприймати всерйоз, а тому й до священників ставляться як до реліктів минулого, із яких можна хіба покепкувати.

Та в багатьох текстах релігія виявляється сховищем знання, яке необхідно зберігати для майбутнього відновлення нормального світу. Рей Бредбері в романі «451 за Фаренгейтом» (1953) описує тоталітарну державу, уряд якої джерелом небезпеки вважає літературу — адже вона спонукає мислити й аналізувати — тому читати й мати книжки заборонено; більшість мешканців, утім, не проти, бо телевізійні екрани цілодобово годують їх розвагами. Опір цій системі чинить спільнота вигнанців, які намагаються зберігати знання світу, але не на папері, а у власній пам'яті. Серед них є і священник, що «виголосив кілька проповідей і протягом одного тижня втратив усіх парафіян через свої погляди». У романі Волтера Міллера «Кантика за Лейбовіцем» (1960) йдеться про світ, у якому після ядерної війни люди намагаються відродити цивілізацію. У центрі сюжету — чернечий орден, що зберігає знання попередніх поколінь, чекаючи моменту, коли людство буде знову готове їх прийняти. Фільм «Книга Ілая» (2010) змальовує здичавілий постапокаліптичний світ; сюжет зосереджений навколо сліпого хранителя легендарної Книги, у якій, як кажуть, прихована вся мудрість, здатна знову відродити цивілізоване суспільство (навіть чи можна вважати великим спойлером той факт, що ця книга — Святе Письмо).

«Якщо не можеш чогось побороти, це потрібно очолити». Якщо одні творці вважали природним повне викорінення релігії з (анти)утопійних світів, то інші схилилися до того, що для ефективнішого впливу буде логічніше трансформувати її під нові потреби. Фільм «Еквілібріум» (2002), що увібрав у себе потроху з кожної найвідомішої антиутопії, демонструє світ, спустошений Третьою світовою війною, у якому коренем усіх лих вважають емоції: адже саме через них людство роздирають конфлікти. Щоб уникнути Четвертої світової війни, люди зобов'язані регулярно вживати спеціальний препарат, який гасить емоції, а будь-що, здатне викликати емоційний відгук, перебуває під заборонаю. Очевидно, що для релігії в цьому світі немає і не може бути місця, але урядова організація, що ним керує, носить назву «Тетраграматон», а таємна поліція, покликана стежити за «емоційними злочинцями», організована за принципами релігійного органу — навіть члени її зветься клериками.

Олдос Гакслі в романі «Який чудесний світ новий» (1932) описує гедоністичне споживацьке суспільство, одним із наріжних каменів якого стала релігія — фордіанство, а незмінним елементом життя — сома, наркотик, що звільняє свідомість від будь-яких неприємних рефлексій і переживань. Літочислення тут ведеться від появи «Форда Т» — першої моделі автомобіля, яку випускали мільйонними серіями, а сам Генрі Форд, якого називають «Господом нашим», слугує персоніфікацією Бога. Цей культ має свої відправи (апофеоз яких — бурхливі оргії) та навіть аналог хресного знамення — літеру «Т», якою осіняють себе віряни.

Комп'ютерна гра «Disco Elysium» (2019), яку створили естонський музикант Роберт Курвіц і його однодумці, скидається на інтерактивний роман. У ній немає бойової системи — сюжет рухають розгалужені діалоги та взаємодія персонажів. Головний герой може стати послідовником ідеологій комунізму, лібералізму, фашизму або ж моралізму — в ігровому світі так називають ідеологію панівної організації, центристського союзу під назвою Моралінтерн, що вершить владу у світі, розтерзаному війнами світоглядів та політичних устроїв.

Моралінтерн — це ядуча сатира на сучасний західний лібералізм. Декларуючи «загальне благо», він не соромиться нав'язувати свій світогляд як єдине об'єктивне добро й захищати інтереси великих корпорацій під прикриттям гуманізму та загальнолюдських цінностей. Відповіді, характерні для моралістського світогляду, — це дистильоване «за все хороше проти всього поганого» і «хто я такий, щоби судити»: вони максимально розмиті, позбавлені конкретики і чіткої позиції (у певний момент головний герой, коли йому пропонують стати моралістом, може відповісти: «Це тому, що я завжди обираю варіант 4 — “нічого з вищезазначеного”?»). Моралізм нерозривно пов'язаний із найпоширенішим релігійним культом, суть якого — поклоніння так званим «світочам»: впливовим суспільно-політичним лідерам, які ще за життя мають репутацію непомильних авторитетів, а після смерті переходять до рангу святих. Цей культ називається долоріанством — на честь найвидатнішої зі Світочів, жінки на ім'я Долорес Деї. Характерна ознака долоріанства — те, що ця релігія «не вимагає віри. Тільки згоди».

Можна довго сперечатися про те, який із описаних сценаріїв найімовірніший для християнства сьогодні. Але якщо замислитися про популярні нині концепції релігій-сестер, що насправді вірять в одного й того самого Бога; загального миру, добра й толерантності попри будь-які розбіжності; відкритого суспільства й побудови нового, справедливого, ідеального світу тут, на землі, то сценарій естонських геймдизайнерів здається ближчим до реальності, ніж апокаліптична ядерна атака на саме серце Церкви, як у Бенсона. І значно страшнішим із перспективи життя вічного.

Текст створено за підтримки проєкту Оксфордського університету «Нові горизонти науки й релігії у Східній Європі», профінансованого фондом Джона Темплтона (The John Templeton Foundation). Думки, висловлені в тексті, належать авторів і не обов'язково збігаються з поглядами фонду.

The creation of this text was supported by the University of Oxford project 'New Horizons for Science and Religion in Central and Eastern Europe' funded by the John Templeton Foundation. The opinions expressed in the publication are those of the author(s) and do not necessarily reflect the view of the John Templeton Foundation.

ОЛЬГА ГЕРАСИМЕНКО

28 ЖОВТНЯ 2021